

Türkiye’deki Metin Tenkidi Araştırmaları: İddialar, Yöntemler, Güçlü ve Zayıf Yönler: Genel Nitelikli ve Kıstas Çalışmaları Özelinde

Content Criticism Studies In Türkiye: Claims, Methods, Strengths and Weaknesses: Specific to General and Criterion Studies

Mehmet Ali ÇALGAN^{1a}

¹ Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı, Adıyaman, Türkiye.

✉ mehmetcalgan@gmail.com

Assoc. Prof. Dr., Adıyaman University, Faculty of Theology, Department of Hadith, Adıyaman, Türkiye.

^a ORCID: [0000-0002-5780-5067](https://orcid.org/0000-0002-5780-5067)

ROR ID: 02s4gkg68

Makale Bilgisi / Article Information

Atıf / Citation: Çalgan, Mehmet Ali. “Türkiye’deki Metin Tenkidi Araştırmaları: İddialar, Yöntemler, Güçlü ve Zayıf Yönler: Genel Nitelikli ve Kıstas Çalışmaları Özelinde”. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (Haziran 2025), 145-163.

<https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1625134>

ÖZET

Geliş Tarihi
22.01.2025

Kabul Tarihi
16.05.2025

Yayın Tarihi
15.06.2025

Ülkemizde hadiste metin tenkidi konusunda son otuz yıllık süre zarfında kitap, lisansüstü tez ve makale formatlarında toplam üç yüz elliye yakın akademik araştırmanın yapılmış olup bu sayede metin tenkidi konusunda oldukça ciddi bir ilmi kazanımın ortaya çıktığı müşahade edilmektedir. Bu noktada söz konusu ilmi birikimin ciddi bir tenkit ve tahliline ihtiyaç duyulduğu açıktır. Böylece bu sahada hazırlanacak yeni araştırmalar daha sağlam bir zemin üzerinde yapılabilecektir. Bu kapsamda söz konusu araştırmaların içerikleri, yöntemleri, bulguları, güçlü ve zayıf yönleri, yaklaşımları incelenmeli, bu şekilde önemli boşluklar, kazanımlar, metodolojik ve kuramsal eksiklikler, yöntemsel sorunlar belirlenmelidir. Bu ihtiyaca binâen bu makalede metin tenkidini genel olarak inceleyen veya bir kıstası konu edinen araştırmalar arasından öne çıkan üç tanesi amaçlı örnekleme yöntemiyle seçilmiş ve derinlemesine analize tabi tutulmuştur. Bu üç araştırma “Hadis Usûlünde Egemen Sahih Hadis Tanımı ve Problemleri”, “Sahih Hadis Kavramı Üzerine Bir Çözümleme” ve “Hadislerin Kabul ve Reddinde İcmân Rolü” başlıklı makaleler olup mezkûr çalışmalar makalemizde eleştirel bir şekilde tetkik edilmiştir. İncelenen araştırmalarda hadis usulündeki sıhhat şartlarının sadece senedle ilgili olduğu ve metin tenkidini kapsamadığı, sika râvilerin yanılabilirliği gerçeğinin göz ardı edildiği, hadis usulünde metnin sıhhatinin ihmal edildiği ve senedin sıhhatiyle iktifa edildiği, bu durumun da usulün “en önemli zaafı” olduğu, illet şartının metin tenkidine ilgisinin bulunmadığı, hadis metninin Hz. Peygamber’in misyonu ve konumuna uygun olmasının muhaddislerce dikkate alınmadığı, hadisçilerin hadisin sıhhatini belirlerken onun içeriğini dikkate almadıkları ve sadece ravilerde aranan bir takım kriterlere göre onların mülahakat ve semalarını esas aldıkları, hadisin sıhhatinin yalnızca semâa bağlı olduğu ve “sahih” kavramının muttasıl ile eşanlamlı olduğu, Şâfiî’nin haberin sübutu ile doğruluğu arasında zorunlu bir ilişki gördüğü, muhaddislerin bir metin tenkidi yöntemi olarak icmâa aykırılığı kullanmadıkları, onlar için icmân müstakil bir delil olmadığı ve destekleyici bir delil olmaktan öteye geçemediği, hadisçilerin isnada göre hüküm verdikleri, icmâa muhalefetin ise isnad tenkidine ek olarak zikredildiği ve ancak destekleyici karinelerden birini oluşturduğu, muhaddislerin sadece idrâc, tahrîf, şâz ve illet gibi kusurlar için metinle ilgilendikleri ve hadisleri ayrıca Kur’ân’a, sünnete, icmâa ve akla arz etmeyi gerekli görmedikleri gibi iddiaların yer aldığı saptanmıştır. Ancak araştırmayı yakından ilgilendiren temel kaynakları dikkatli bir şekilde incelememe ve bu aslı kaynaklarda yer alıp araştırmacının teziyle çatışan bulgulara işaret etmeme, araştırmayla yakından ilgili alanyazındaki muasır kaynakları dikkate almama, bir münekkidin sözünün araştırmacının tezini doğrulayan ilk kısmının alınıp hemen devamında gelen ve araştırmacının tezini yanlışlayan son kısmının alınmaması yoluyla yanıltıcı bir duruma yol açma, hatalı çıkarımlarda bulunma, bir şeyin gerçekleşmesi için gerekli olan bir şartın aynı zamanda o şeyin gerçekleşmesi için tek başına yeterli bir şart olduğunu ileri sürme, kapsamlı bir tetkik yapılmadığı halde ihtiyatlı bir dil kullanmama ve kesinlik ve genelleme içeren ifadeler kullanma, öne sürülen görüşler arasında tutarsızlık, önemli bir konunun ikincil bir kaynak üzerinden temellendirilmesi, münekkitletlerin açık beyanlarını yanlış okuma, bazı kavramların birbirine karıştırılması, eksik/büyültücü tümevarım yoluyla yapılan çıkarımların ihtiyatlı ve ihtimal ifade eden bir dille belirtilmemesi, oldukça geniş ve derinlikli araştırmalar gerektiren bir takım iddiaların yetersiz bir şekilde delillendirilmesi gibi eksiklikler ve yöntemsel sorunlar söz konusu araştırmalarda ulaşılan sonuçları tartışmalı kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler:

Hadis, Metin
Tenkidi, Muhteva
Tenkidi, Sıhhat,
Yöntem.

ABSTRACT

Date of Submission
22.01.2025

Date of Acceptance
16.05.2025

Date of Publication
15.06.2025

Keywords:

Hadith, Matn
Criticism, Content
Criticism,
Authenticity, Method.

In the last thirty years, a total of nearly three hundred and fifty academic studies on content criticism in hadith have been conducted in our country in the form of books, postgraduate theses and articles. It is observed that a serious scholarly achievement has emerged in the field of content criticism. At this point, it is clear that there is a need for a serious criticism and analysis of this scholarly accumulation. Thus, new studies in this field will be conducted on a more solid ground. In this context, these studies' contents, methods, findings, strengths, weaknesses, and approaches should be analyzed in order to identify important gaps, gains, methodological and theoretical deficiencies, and methodological problems. Based on this need, in this article, three prominent studies that examine content criticism in general or a specific criterion in particular have been selected through a purposive sampling method and analyzed in depth. These three studies are the articles titled "The Sovereign Definition of Sahih Hadith and Its Problems in the Hadith Methodology", "An Analysis on the Concept of 'Sahih Hadith'" and "The Role of Ijmā' in the Acceptance and Rejection of Hadiths". These studies are critically analyzed in our article. The studies reviewed indicate that hadith methodology primarily focuses on the sanad, often neglecting the content of the hadith. It is emphasized that this reliance on the sanad—without sufficient attention to content authenticity, the possibility of narrator error, or contradiction to Qur'ān, Sunnah, ijmā', and reasoning—is considered the methodology's most significant weakness. The condition of 'illa has nothing to do with content criticism. While opposition to ijmā' is sometimes mentioned, it is treated merely as a supporting element rather than a central criterion in content criticism. Hadith scholars did not consider it necessary to submit the hadiths to the Qur'ān, Sunnah, ijmā' and reasoning. They also did not require the content of the hadiths to conform to the mission and the status of the Prophet (pbuh). However, the following methodological problems make the results of these studies controversial: not carefully examining the primary sources closely related to the research and not pointing out the findings in these primary sources that conflict with the researcher's thesis; not taking into account the contemporary sources in the literature closely related to the research; causing a misleading situation by taking the first part of a commentator's statement that confirms the researcher's thesis and omitting the last part that immediately follows and falsifies the researcher's thesis. Furthermore, other methodological problems exist such as making erroneous inferences, asserting that a condition that is necessary for the realization of something is also a sufficient condition for the realization of that thing and inadequate proof of some claims that require extensive research.

GİRİŞ

Hadiste metin tenkidi konusunda ülkemizde ciddi bir ilmî birikimin oluştuğunu söylemek mümkündür. Zira son otuz senelik süre zarfında bu alanda kitap, makale ve tez formatlarında olmak üzere üç yüz elliye yakın akademik araştırmanın yapıldığı müşahade edilmektedir.¹ Yapılan bu araştırmaların çeşitli açılardan ilmî olarak tahlil ve tenkidine duyulan ihtiyaç ise izahtan varestedir. Bu kapsamda, söz konusu araştırmaların içerikleri, yöntemleri, bulguları, güçlü ve zayıf yönleri, yaklaşımları incelenmeli, bu şekilde önemli boşluklar, kazanımlar, metodolojik ve kuramsal eksiklikler, yönlemsel sorunlar tespit edilmelidir. Araştırma evreninin büyüklüğü karşısında seçilen bir örneklem üzerinde daha derinlikli analizler yapılmasının daha verimli olacağı açıktır. Bu nedenle makalemizde, genel olarak metin tenkidini veya özel olarak bir kıtası konu edinen araştırmalar arasından amaçlı örnekleme yöntemiyle içeriği zengin ve temsil gücü yüksek olan üç tanesi seçilmiş² ve bunların eleştirel bir yaklaşımla daha derinlemesine

¹ Mehmet Ali Çalgan, "Türkiye'de Yapılan Metin Tenkidi Araştırmaları Kaynakçası ve Değerlendirilmesi", *Trabzon İlahiyat Dergisi* 11/1 (Haziran 2024), 269-304.

² Hasan Hüseyin Şahan - Nihat Uyangör, "Bilimsel Araştırmalarda Örneklem Seçimi", *Nitel Araştırma Yöntemleri*, ed. Mustafa Çelebi (Ankara: Pegem Akademi, 2023), 130-142.

analizlerinin yapılmasına gayret edilmiştir. Elbette söz konusu alanyazının tahlili için bir makale yeterli olmayacaktır ve benzer makalelerin hazırlanmasına ihtiyaç duyulmaktadır.³

Mezkûr mülâhazalar çerçevesinde bu makalemizde “Hadis Usûlünde Egemen Sahih Hadis Tanımı ve Problemleri”⁴, “‘Sahih Hadis’ Kavramı Üzerine Bir Çözümleme”⁵ ve “Hadislerin Kabul ve Reddinde İcmân Rolü”⁶ başlıklı makaleleri eleştirel bir şekilde tetkik etmek istiyoruz. Mezkûr üç çalışmadan ikisi yazarların doktora tezlerinden üretilmiş oldukları için kapsamlı araştırmaların ürünüdürler.

Çiftçi’nin çalışmasında hadis usulündeki sıhhat şartlarının sadece senedle ilgili olduğu ve metin tenkidini kapsamadığı, sika râvilerin yanılabilceği gerçeğinin göz ardı edildiği, hadis usulünde metnin sıhhatinin ihmal edildiği ve senedin sıhhatiyle iktifa edildiği, bu durumun da usulün “en önemli zaafı” olduğu, şâz hadis tanımlarının râviye dolayısıyla senede göre yapıldığı, illet şartının metin tenkidıyla ilgisinin bulunmadığı, hadis metninin Hz. Peygamber’in (sas) misyonu ve konumuna uygun olmasının muhaddislerce dikkate alınmadığı; Özafşar’ın çalışmasında sahih hadisin tanımının metinle herhangi bir ilgisinin bulunmadığı ve tamamen senedle alakalı olduğu, hadisçilerin hadisin sıhhatini belirlerken onun içeriğini dikkate almadıkları ve sadece ravilerde aranan bir takım kriterlere göre onların mülâkat ve semâ’larını esas aldıkları, hadisin sıhhatinin yalnızca semâa bağlı olduğu ve “sahih” kavramının muttasıl ile eşanlamlı olduğu, Şâfiî’nin haberin sübutu ile doğruluğu arasında zorunlu bir ilişki gördüğü; Yılmazlar ve Köktaş’ın çalışmasında ise muhaddislerin bir metin tenkidi yöntemi olarak icmâa aykırılığı kullanmadıkları, onlar için icmân müstakil bir delil olamadığı ve destekleyici bir delil olmaktan öteye geçemediği, hadisçilerin isnada göre hüküm verdikleri, icmâa muhalefetin ise isnad tenkidine ek olarak zikredildiği ve ancak destekleyici karinelerden birini oluşturduğu, muhaddislerin sadece idrâc, tahrîf, şâz ve illet gibi kusurlar için metinle ilgilendikleri ve hadisleri ayrıca Kur’ân’a, sünnete, icmâa ve akla arz etmeyi gerekli görmedikleri gibi iddiaların yer aldığı görülmektedir. Bahsi geçen iddiaların birçoğu metin tenkidini genel olarak inceleyen diğer birçok araştırmada da mevcuttur.

Bu çalışmadaki değerlendirmelerimiz hadiste metin tenkidi konusunun daha da vuzuha kavuşması için yapılmış olup her ne kadar olabildiğince aslî kaynaklara dayanmaya ve tetkiklerimizde dikkatli olmaya gayret etsek de bizim tespitlerimiz de elbette kusursuz olmayacaktır. Ancak bilindiği üzere ilmî araştırmaların olgunlaşması bu tür yapıcı tenkitlere bağlıdır. Metin tenkidi konulu çalışmaların değerlendirilmesine yönelik birkaç kitap

³ Hadiste metin tenkidi konusu çok boyutlu ve çok yönlü bir konu olup bünyesinde birçok sorunsal ve mesele barındırmaktadır. Metin tenkidi konusunun kapsamını daha iyi göstermesi bakımından söz konusu sorunsalları şöyle sıralamak mümkündür: erken dönemdeki muhaddislerin tenkit yönteminin ve dilinin anlaşılması, muhaddislerin metin tenkidıyla alakalı beyanlarının tespiti, muhaddislerin metin tenkidi tatbikatının tespiti, erken dönemde hâkim olan hadis tenkit yönteminin anlaşılması, erken ve geç dönem hadis tenkit yönteminin farklı hususiyetlerinin belirlenmesi, mana nekareti yoluyla yapılan metin tenkitlerinin boyutunun tespiti, senedin sıhhatinin metnin sıhhatini gerektirmeyeceği kaidesi ve yansımalarının tespiti, hadisleri tercüme ve anlama sorunu, ravi tasarruflarının belirlenmesi, hadis metinlerine olumlu tenkit yapılması, hadis metinlerine olumsuz tenkit yapılması, öncüllerin ve ön kabullerin doğruluğunun sorgulanması, metin tenkidi kıstaslarının incelenmesi, metin tenkidinin sorunlarının araştırılması. Görüldüğü üzere, bu sorunsalları inceleyen tüm araştırmaların tahlil ve tenkidi oldukça büyük bir araştırma konusu olabilir. Bu sebepten ötürü belli sorunsalların seçilmesi ve bu sorunsalları konu alan araştırmalar arasından amaçlı örneklem yöntemiyle temsil gücü yüksek olan birkaç tanesinin tetkik edilmesi daha verimli bir yol olarak gözükmektedir.

⁴ Mehmet Emin Çiftçi, “Hadis Usûlünde Egemen Sahih Hadis Tanımı ve Problemleri”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2020), 217-241.

⁵ Mehmet Emin Özafşar, “‘Sahih Hadis’ Kavramı Üzerine Bir Çözümleme”, *İslâmî Araştırmalar* 19/1 (2006), 107-111. Bu makale yazarın şu tebliğinin geliştirilmiş hâlidir: Mehmet Emin Özafşar, “Sahih Kavramı Üzerine Bir İnceleme”, *I. İslâmî İlimlerde Terminoloji Sorunu Sempozyumu*, ed. Abdülhamit Birişik (Ankara: İslami Araştırmalar Dergisi, 2006), 107-111.

⁶ Esma Yılmazlar- Yavuz Köktaş, “Hadislerin Kabul ve Reddinde İcmân Rolü”, *Trabzon İlahiyat Dergisi* 9/2 (2022), 1-29.

değerlendirmesi dışında bir araştırma bulunmadığı görülmektedir.⁷ Bu yönüyle çalışmamızın alanyazında önemli bir boşluğu doldurması beklenmektedir. Çalışmamızda her üç makale sırayla değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

1. “Hadis Usûlünde Egemen Sahih Hadis Tanımı ve Problemleri” Başlıklı Makalenin Tahlili

Çiftçi “Hadis Usûlünde Egemen Sahih Hadis Tanımı ve Problemleri” başlıklı makalesinde⁸ hadis usulündeki sıhhat şartlarının sadece senedle ilgili olduğu ve metin tenkidini kapsamadığı tezini savunur ve yeni bir sahih hadis tanımı önerir. Konumuzla yakından alakalı olan mezkûr makaledeki iddiaları değerlendirmek faydalı olacaktır.

Çiftçi “İsnadın sahih olmasını hadisin sıhhati için yeterli gören muhaddislere göre metni Kur’an’a, meşhur sünnete veya akla arz etmenin gerekli görülmediği anlaşılmaktadır.”⁹ şeklinde bir iddia öne sürmüş olmakla beraber onun bu iddiasını aslî bir kaynakla temellendirmediği görülmektedir. Çiftçi devamında yine herhangi bir delillendirmeye başvurmadan “sika râvilerin yanılabilirliği gerçeği göz ardı edilmiş” şeklinde ikinci bir hüküm ileri sürmüştür. Bu iddialara karşın bizzat yazarın araştırmasının odağında yer alan hadis usulü kaynaklarında bulunan bilgiler bunun tam da aksini göstermektedir.

Sika ravilerin yanılabilirliğinin göz ardı edilmesi iddiasına ilişkin olarak Ahmed b. Hanbel’in (ö. 241/855) “Hata ve tashîften kim kurtulabilir?”¹⁰ ve Zehebî’nin (ö. 748/1348) “Bana büyüklerden bir imam gösterin ki hata ve vehmden salim kalabilmiş olsun”¹¹ şeklindeki sözleri gayet açıktır. Yine, Zehebî’nin *el-Mûkîza* isimli hadis usulü kitabında yer alan “Sikanın tarifi onun hata yapmayacağını ve yanılmayacağını içermez”¹² şeklindeki ifadesi oldukça anlamlıdır. Müslim’in (ö. 261/875) *Temyiz*’de Zührî (ö. 124/742) ve Şu’be (ö. 160/776) gibi önde gelen hadisçileri hatalı bulması da yine bilinen somut örneklerdendir.¹³

Senedin sıhhatinin hadisin sıhhati için yeterli görüldüğü görüşünü ise yine bizzat hadis usulü kitaplarında erken dönemden itibaren sürekli tekrar edilegelen “senedin sıhhatinin metnin sıhhatini gerektirmeyeceği” kaidesi açıkça çürütmektedir. Yazarın hadis usulü kitaplarını mercek altına almakla beraber bu kaideye çalışmasında işaret etmemesi ve bu kaideyi hiçbir suretle tartışmaması elbette uygun değildir.

Söz konusu kaideye Hâkim en-Neysâbûrî (ö. 405/1014) Ma’rife’nin 19. bölümünde¹⁴ işaret ettiği gibi ondan sonra İbnü’s-Salâh (ö. 643/1245),¹⁵ Nevevî (ö. 676/1277),¹⁶ İbn Kesîr (ö. 774/1373),¹⁷ Irâkî

⁷ Örneğin bk. Mustafa Kemal Koca, “İslâm Düşüncesinde Hadis Metodolojisi İsimli Kitap Üzerine Değerlendirmeler”, *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 3/1 (2017), 79-94; Ebubekir Sifil, “İslâm Düşüncesinde Sünnet Üzerine”, *Bilgi ve Hikmet*, 6 (1994), 126-148; Abdullah Aydın, “‘Sahih Hadis Kavramı Üzerine Bir Çözümleme’ Başlıklı Bildirinin Müzakeresi”, *İslâmî Araştırmalar* 19/1 (2006), 113-115.

⁸ Mehmet Emin Çiftçi, “Hadis Usûlünde Egemen Sahih Hadis Tanımı ve Problemleri”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2020), 217-241.

⁹ Çiftçi, “Hadis Usûlünde Egemen Sahih Hadis Tanımı ve Problemleri”, 229.

¹⁰ Ebû Amr Osman b. Abdurrahman İbnü’s-Salâh, *Mukaddimetü İbni’s-Salâh fi ulûmi’l-hadîs*, nşr. Mahir Yasin Fahl (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2002), 383.

¹¹ Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1405), 6/36.

¹² Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-Mûkîza fi ilmi mustalahi’l-hadîs*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1437), 78.

¹³ Ebû’l-Hüseyn el-Kuşeyrî Müslim b. el-Haccâc, *Kitâbü’t-Temyîz*, nşr. Muhammed b. Ali el-Ezherî (Kahire: el-Fârûku’l-Hadîse li’t-Tibâ’a, 2008), 91-96.

¹⁴ Ebû Abdullah Muhammed Hâkim en-Neysâbûrî, *Ma’rifetu ulûmi’l-hadîs*, nşr. Muazzam Hüseyin (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1977), 58-62.

¹⁵ İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadîs*, 109.

(ö. 806/1404),¹⁸ İbn Hacer (ö. 852/1449),¹⁹ Sehavî (ö. 902/1497)²⁰ gibi usul kitabı müellifi muhaddisler ittifakla bu ilkeye değinmişlerdir. Görüldüğü üzere, sened ve metnin sıhhatleri arasında bir mülazemet olmadığı (عَدَمُ التَّلَازُمِ بَيْنَ صِحَّةِ الْإِسْنَادِ وَالْمَتْنِ)²¹ hususu muhaddislerin metin tenkidi konusundaki farkındalıklarına işaret eden oldukça önemli bir göstergedir. Zira bir hadisin sıhhati için senedin sıhhati yetersiz ise ki söz konusu kaide bu hususu net bir şekilde ifade etmektedir, metnin de sıhhatinin müstakil olarak tespit edilmesi gerekmektedir. Bu tespit ise ancak metin tenkidi ile mümkündür. Diğer bir deyişle, hadis usulü kitaplarında yer alan “sıhhatu’l-metn” (الْمُتْنُ صِحَّةً) tabiri söz konusu sıhhati belirlemeye yarayan “metin tenkidi” ameliyesini, bu tabir açıkça geçmese de iktiza etmektedir.

Yazar daha sonra hadis usulü kitaplarında geçen “Bir hadis için “sahih” denildiği zaman mutlak anlamda sahih olmadığı, bir hadis hakkında “sahih değil” dir denildiği zaman da mutlak anlamda böyle olmayacağı” şeklindeki izahı alıntılıyıp “Muhaddislerin bu açıklamalarıyla hadisler hakkında verilen hükmün sadece isnada yönelik olduğu anlaşılmaktadır.” şeklinde bir hatalı çıkarımda bulunur.²² Zira alıntılanan izahın anlamı bir hadis için, senedi ve metniyle beraber, sahih hükmü verildiğinde nefsu’l-emirde de söz konusu hadisin sahih olduğunun anlaşılamayacağıdır. Diğer bir deyişle, sahih hükmü galip zanna binaen verilen bir hüküm olup mutlak değil, muhtemeldir. Bu ifadeden, yazarın düşündüğü gibi, verilen sıhhat hükmünün sadece senedle ilgili olduğu gibi bir sonuç çıkarmak elbette mümkün değildir. Yazar bu hatalı çıkarımına dayanarak bir başka hatalı çıkarımda bulunur: “Bu durum ... klasik hadis usulünün en önemli zaafını teşkil etmektedir.”²³ Görüldüğü üzere, üstüste yapılan hatalı çıkarımlardan varılan sonuç hadis usulünde metnin sıhhatinin ihmal edildiği ve senedin sıhhatiyle iktifa edildiği şeklinde olup bu durumun da usulün “en önemli zaafı” olduğu ileri sürülür.

Daha sonra yazar usulün “en önemli zaafı” olarak nitelediği sıhhat hükmünün sadece senede yönelik olduğu hususunun geçmişte Batalyevsî (ö. 521/11279), İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201), Ebû Şâme el-Makdisî (ö. 665/1266), İbnü’l-Kayyım el-Cevziyye (ö. 751/1351), günümüzde ise Fazlurrahman (ö. 1988), Muhammed Gazzâlî (ö. 1996), Muhammed Abduh (ö. 1905) gibi ulema tarafından eleştirildiğini ve senedin sıhhatinin tek başına yeterli olmadığı, metnin de sıhhatinin gerekli olduğunun ifade edildiğini kaydeder.²⁴ Halbuki yukarıda ifade edildiği gibi yazar değinmemiş olsa da mezkûr husus hadis usulü yazarları tarafından zaten önemle dikkat çekilen, somut örnekleri paylaşılan ve sürekli tekrarlanan bir kaide olup usulün bir zaafı değil, bilakis en kuvvetli yönlerinden birini teşkil etmektedir.²⁵ Diğer bir deyişle, yazarın alıntılıdığı bu isimler zaten muhaddislerin söylemediği ve farkında olmadıkları bir şeyi ilk defa söylüyor değillerdir. Kısaca, muhaddislerin yanlış bir tasvirinin söz konusu değerlendirmelere yol açtığı görülmektedir.

¹⁶ Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Süyûtî, *Tedribü’r-râvî fî şerhi Takrîbi’n-Nevevî*, nşr. Bedî Seyyid Lahhâm (Dımaşk: Dâru’l-Kelimi’t-Tayyib, 2010), 1/172.

¹⁷ Ebü’l-Fidâ İmâdüddîn İsmail İbn Kesîr ed-Dımaşkî, *el-Bâ’isü’l-hasîs*, nşr. Fâzıl Mahmud (Dımaşk: Müessesetü’r-Risâle, 2015), 71.

¹⁸ Ebü’l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn el-İrâkî, *el-Fethu’l-mugîs bi-şerhi Elfiyyeti’l-hadîs* (Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, 2008), 44-5.

¹⁹ Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket alâ kitâbi İbni’s-Salâh*, nşr. Rebî’ b. Hâdî Umeyr (Riyad: Dâru’r-Râye, 1988), 2/474.

²⁰ Ebü’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahman es-Sehavî, *Fethu’l-mugîs bi-şerhi Elfiyyeti’l-hadîs li’l-İrâkî*, nşr. Ali Hüseyin Ali (Kahire: Mektebetü’s-Sünne, 1424), 1/119-121.

²¹ Sehâvî, *Fethu’l-mugîs*, 1/119.

²² Çiftçi, “Hadis Usûlünde Egemen Sahih Hadis Tanımı ve Problemleri”, 229-230.

²³ Çiftçi, “Hadis Usûlünde Egemen Sahih Hadis Tanımı ve Problemleri”, 230.

²⁴ Çiftçi, “Hadis Usûlünde Egemen Sahih Hadis Tanımı ve Problemleri”, 230-231.

²⁵ Yukarıda 14-20. dipnotlarda muhtelif muhaddislerin usûl eserlerinde söz konusu kaideye yer verdiklerine işaret edilmişti.

Yazar sıhhat şartlarından şâz olmama şartının metin tenkidıyla bir alakasının olmadığını göstermek için şâz hadis ile ilgili iki tanıma işaret eder ve “bu tanımlar râviye dolayısıyla senede göre yapılmıştır.” şeklinde bir yorum yapar.²⁶ Ancak şâz olma durumunun bir hadisin metninin sıhhatiyle ilgisini Nevevî’nin şu sözü açıkça göstermektedir: “Bir şâz olma durumu veya illetten ötürü bir hadisin isnâdı hasen yahut sahih olmakla beraber metni böyle olmayabilir.”²⁷ Diğer bir ifadeyle, sened sahih bile olsa şâz olma sebebiyle metin zayıf sayılabilir. Öte yandan, şunu da belirtmek gerekir ki muhaddisler şâz hadis konusunda senedi şâz ve metni şâz şeklinde bir ayrıma da gitmişlerdir.²⁸ Metni şâz olan hadislerin ise ayırt edici vasfı hadis metinlerinde muhalefet olmasıdır.²⁹ Elbette hadisler arasında böyle bir muhalefet olduğunda ravilerin çokluğu ve güvenilirliği gibi ölçütler esas alınarak bir tercih yapılır; ancak “metni şâz” olan hadislerin metin tenkidıyla alakalı olmadığını ileri sürmek, böyle hadislerin metinlerindeki muhalefetin muhaddislerce bir sorun teşkil etmediği gibi bir anlam ima etmektedir. Halbuki hadisçiler öncelikle ve asıl olarak metindeki çelişkiden hareketle bu hadisleri tenkit etmiş ve şâz olarak nitelemiştir.³⁰ Ayrıca, İbn Receb tarafından metni şâz hadislerle dair yapılan “Metni şâz olan hadisler hilafına sahih hadisler olan ya da önde gelen âlimlerin başka türlü görüş bildirmekte icma ettikleri hadislerdir.”³¹ şeklindeki tarifte ise görüldüğü üzere icmânın da bir hadisin şâz olarak tespitinde etkili olduğu ifade edilmektedir ki bu durum da açık bir içerik tenkidini göstermektedir. Dolayısıyla metni şâz olan hadislerin metin tenkidıyla yakından alakalı bir mevzu olduğu anlaşılmaktadır.

Yazar illet şartının da metin tenkidıyla ilgisinin bulunmadığını Dümeynî, Kırbaçoğlu ve Özafşar gibi araştırmacıların görüşlerine istinaden ileri sürer.³² Ancak bizzat hadiste illet konusunda müstakil ve derinlikli araştırmaları bulunan Durays,³³ Tubeyşî,³⁴ Fahl,³⁵ Mazharî,³⁶ Atâvî³⁷ ve Düzenli³⁸ gibi birçok muasır araştırmacının çalışmalarının dikkate alınmadığı müşahade edilmektedir. Halbuki mezkûr araştırmacıların çalışmalarında bilhassa erken dönemde muhaddislerin Kur’an, sünnet, icma ve akıl gibi kıstasları illet kapsamında gördüklerine dair gerek açık beyanlarına gerekse uygulamaya dair pek çok örneklerine yer verilmektedir. Üstelik bu

²⁶ Çiftçi, “Hadis Usûlünde Egemen Sahih Hadis Tanımı ve Problemleri”, 226. Yazarın burada yer verdiği şâz tanımları şunlardır: “Sika râvinin kendisinden daha sika olan bir râviye muhalif olarak rivayet ettiği hadistir.”; “Yalnız bir isnadı olan hadis”.

²⁷ Süyûtî, *Tedrib*, 1/172.

²⁸ Mesela bk. Süyûtî, *Tedrib*, 1/264-265; Ebü’l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, nşr. Nureddin İtr (Dımaşk: Dâru’l-Minhâc, 1440), 1/410; Hâkim, *Ma’rife*, 120.

²⁹ Örneğin bk. Süyûtî, *Tedrib*, 1/265. Polat da bu hususa işaret etmiştir. bk. Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017), 159-160. Düzenli ise “Metinde Şâz” şeklinde bir alt başlık altında konuyu geniş bir şekilde ele alarak birçok örnek paylaşmıştır. bk. Muhittin Düzenli, *Hadislerde Gizli Kusurlar* (İstanbul: İSAM yayınları, 2016), 266-273.

³⁰ Örnekler için Süyûtî, İbn Receb ve Hâkim’in biraz önce işaret edilen eserlerinde atıf yapılan yerlere bakılabilir. Mesela İbn Receb Hz. Peygamber’in (sas) Esmâ bint Umeys’e kocasının ölümü üzerine üç gün yas tutmasını buyurduğuna dair hadisi metni şâz olan bir hadise örnek olarak göstermiştir. bk. İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, 1/410. Daha fazla örnek için Düzenli’nin işaret ettiğimiz eserine müracaat edilebilir.

³¹ İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, 1/410.

³² Çiftçi, “Hadis Usûlünde Egemen Sahih Hadis Tanımı ve Problemleri”, 226-228.

³³ Hâlid b. Mansûr Durays, *Nakdu’l-metni’l-hadîsî ve eseruhû fi’l-hükmi ale’r-ruvât inde ulemâi’l-cerhi ve’t-ta’dîl* (Riyad: Dâru’l-Muhaddis, 2007).

³⁴ Sultan b. Fahd et-Tübeysî, *Nakdu’l-mutûn fi kütübi ileli’l-hadîs, cem’ ve dirâse* (Riyad: Câmîatü’l-Melik Suud, Doktora Tezi, 1427).

³⁵ Mâhir b. Yasin Fahl, *el-Câmî’ fi’l-ilel ve’l-fevâid* (Demmam: Dâru İbni’l-Cevzî, 1431).

³⁶ Nasseruddîn Mazharî, “Cerh ve Ta’dîl Kitaplarından Metin Tenkidi Örnekleri”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 16/1 (2018), 147-160.

³⁷ Bessâm b. Abdullah b. Sâlih el-Gânim el-Atâvî, “el-Ehâdis elletî e’alle el-İmâmu’l-Buhârî Mutûnehâ bi’t-tenâkuz”, *Mecelletü’l-Hikme* 34 (2007 Şubat), 165-259.

³⁸ Muhittin Düzenli, *Hadislerde Gizli Kusurlar* (İstanbul: İSAM yayınları, 2016).

araştırmalar Dümeynî'nin 1984'te neşredilen ve ülkemizde yaygın bir şekilde atıfta bulunulan *Mekâyisü nakdi mutûni's-sünne* isimli kitabına³⁹ reddiye olarak yazılmış ve 2000'li senelerde hazırlanmış eserlerdir. Bu durum literatür taraması anlamında oldukça ciddi bir eksikliğe işaret etmekte olup önemli bir soruna yol açmaktadır. Zira işaret edilen araştırmalardaki bulgular Çiftçi'nin ulaştığı sonuçları tartışmalı hâle getirmektedir. Makalenin sınırlarından dolayı burada konuyu daha geniş bir şekilde ele almamız zor olmakla beraber bazı somut örneklerle kısaca işaret edilebilir. Mesela Buhârî'nin "Ayetler (işaretler/ahir zamanın alametleri) 200 senesinden sonradır" şeklindeki haberi "200 senesi geçti ama hiçbir ayet ortaya çıkmadı" diyerek,⁴⁰ Ebû Hâtim'in "Âlimler bunamaz" şeklindeki haberi bunayan dört âlimin ismini zikrederek,⁴¹ Müslim'in ise tan yeri ağardıktan sonra ancak güneşin doğuşundan önce Arafat'a gelen bir kişinin hacca yetişmiş sayılacağını belirten bir haberi icmâ ve umûmü'l-belva kıstaslarını kullanarak⁴² illetli saymalarına değinmek mümkündür.⁴³

Yazar söz konusu makalesinin son bölümünde yeni bir sahih hadis tanımı yapar ve yeni bir sıhhat şartı olarak "Hz. Peygamber'in misyonu ve konumuna uygun olması (Sahih Peygamber tasavvuru)" şeklinde bir ifadeye yer verir.⁴⁴ Öncelikle belirtmek gerekir ki İbn Ebî Hâtim bir hadisin sıhhatini "nübüvvet kelamı olmaya uygun oluş" şartına bağlarken aslında Çiftçi'nin ileri sürdüğü şartı zaten ifade etmiştir.⁴⁵ Muhaddislerin hadis tenkidinde bu şartı gözettiklerine dair birtakım bulgular da konuyla ilgili yapılan araştırmalarda paylaşılmaktadır.⁴⁶ Dolayısıyla bu şartın muhaddislerce dikkate alınmadığını ileri sürmek vakıayı doğru yansıtmamaktadır.⁴⁷ Öte yandan, yazarın "Sahih bir Peygamber tasavvuru tespit edildiğinde başta mucizeler ve gelecekte haber verme konuları olmak üzere birçok konudaki rivayetlerin Hz. Peygamber'e aidiyetleri sorunları çözülebilecektir."⁴⁸ şeklindeki ifadesinin mucize ve gelecekte haber vermeye dair hadislerin sıhhatinin tartışmalı olduğuna yönelik bir ima içerdiği görülmektedir. Halbuki bu iki alandaki tüm hadisler elbette sahih olmamakla beraber sahih bir peygamber tasavvuru gereğince hissî mucizeleri ve Kur'an dışı vahyi toptan yok sayan bir anlayış da sağlam bir ilmî temele dayanmayacaktır.⁴⁹ Dolayısıyla peygamber tasavvurunun taşıdığı öznelliğe bilhassa dikkat çekilmelidir.⁵⁰ Son olarak, yazarın teklif ettiği bir diğer sıhhat şartı olarak bilimsel verilere uygunluğun da tartışmalı bir çok boyutunun olduğunun araştırmacılarca ifade edildiğini

³⁹ Misfir b. Gurmullah ed-Dümeynî, *Mekâyisü nakdi mutûni's-sünne* (Riyad: yy., 1984).

⁴⁰ Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382), 3/306.

⁴¹ Ebû Muhammed Abdurrahman İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *İlelül'l-hadîs*, nşr. Rifat Fevzî Abdülmuttalib - Ali Abdülbâsit Mezîd (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2009), 3/2105 (No. 2855).

⁴² Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *Kitâbü't-Temyîz*, nşr. Muhammed b. Ali el-Ezherî (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tibâ'a, 2008.), 111-3.

⁴³ İlet-metin tenkidi münasebeti hakkında daha geniş bir tetkik için bk. Düzenli, *Hadislerde Gizli Kusurlar*, 190-240; Çalgan, *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?*, 102-105. Yine, yukarıda işaret edilen Atâvî ve Durays gibi araştırmacıların atıf yapılan eserlerinde bu konuda pek çok misal sunulmuştur.

⁴⁴ Çiftçi, "Hadis Usûlünde Egemen Sahih Hadis Tanımı ve Problemleri", 234-235.

⁴⁵ Ebû Muhammed Abdurrahman İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1371/1952), 1/351.

⁴⁶ Örneğin bk. Nevzat Aydın, *Metin Tenkidinin Ön Aşaması: Peygamber Algısı* (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2022), 155-169; Yavuz Ünal, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 389; Mehmet Ali Çalgan, *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?* (İstanbul: M. Ü. İFAV Yayınları, 2024), 161-165.

⁴⁷ Çiftçi, "Hadis Usûlünde Egemen Sahih Hadis Tanımı ve Problemleri", 236.

⁴⁸ Çiftçi, "Hadis Usûlünde Egemen Sahih Hadis Tanımı ve Problemleri", 235.

⁴⁹ Hissî mucizeler ve Kur'an dışı vahyi konularında geniş tahliller için bk. Erdinç Ahatlı, *Peygamberlik ve Hz. Muhammed'in Peygamberliği* (Ankara: DİB Yayınları, 2007); Mustafa Genç, *Sünnet-Vahiy İlişkisi* (İstanbul: Beka Yayınları, 2015).

⁵⁰ Bu konuda bir tetkik için bk. Aydın, *Metin Tenkidinin Ön Aşaması: Peygamber Algısı*, 151-155.

belirtmek gerekir.⁵¹ Bu sebeple sahih hadisin tarifine böyle bir sıhhat şartının eklenmesinin sorunlu olduğu anlaşılmaktadır.

2. “Sahih Hadis” Kavramı Üzerine Bir Çözümleme” Başlıklı Makalenin Tahlili

Özaşar “Sahih Hadis” Kavramı Üzerine Bir Çözümleme” isimli makalesinde erken dönemden Ali b. el-Medinî (öl. 234/848-49), İmam Şâfiî (öl. 204/820), Tirmizî (öl. 279/892) ve Hâkim en-Nîsâbüî (öl. 405/1014) gibi muhaddislerin eserlerinden hareketle sahih hadisin tanımının metinle herhangi bir ilgisinin bulunmadığını ve tamamen senedle alakalı olduğunu ileri sürer.⁵² Ancak söz konusu makalede yazarın ifade ettiği birçok hususun eleştiriye açık olduğunu belirtmek gerekir.

Öncelikle yazar makalesinin ana tezini oluşturan “Hadisçiler hadisin sıhhatini belirlerken onun içeriğini dikkate almazlar” şeklindeki genellemeci ifadesinin ardından bu durumun önemli bir sorun teşkil ettiğini zira “senedin sübutu ve sıhhati ile içeriğin doğruluğu veya nesnel gerçekliğe uygunluğu arasında zorunlu bir sebep sonuç ilişkisi”nin bulunmadığını belirtir.⁵³ Ancak yukarıda Çiftçi’nin makalesini değerlendirirken kaydedildiği üzere hadisçilerin erken dönemden itibaren dile getirdikleri “senedin sıhhatinin metnin sıhhatini gerektirmeyeceği” kaidesi ve en önde gelen hadisçilerin de hata yapabileceklerine dair sözleri Özaşar’ın anılan ifadeleriyle açıkça çelişmektedir. Zira muhaddisler, bu kaidenin işaret ettiği üzere, bir hadisin sıhhatini belirlemek için senedin sıhhatine ilaveten metnin sıhhatinin de gerektiğini beyan etmişlerdir. Ayrıca diğer hadisçilerden hiç bahsetmesek de sadece Buhârî’nin *et-Târîhu’l-kebîr*, *et-Târîhu’l-evsat*, *ed-Duafâü’s-sagîr* gibi rical eserlerinde sahih sünnete, sahâbe ameline, hadisin râvisinin mezhebine ve vakıaya muhalefeti sebebiyle,⁵⁴ Müslim’in ise *et-Temyîz* isimli eserinde sahih hadislere, akla, sahâbe uygulamasına ve icmaya muhalefet, umûmu’l-belvâ ve râvinin amelinin, naklettiği hadise aykırı olması gibi sebeplerle⁵⁵ hadisleri illetli bulmaları hadisçilerin en önde gelen iki yetkin şahsiyetinin hadislerin içeriğini dikkate aldıklarının en açık delillerini oluşturmaktadır. Kısaca, yazarın alıntıladığımız iddialarının muhaddislerin tatbikatını ve vakıayı yansıtmaktan oldukça uzak olduğunu önemle belirtmemiz gerekmektedir.

Yazar “Şâfiî haberin sübutu ile doğruluğu arasında zorunlu bir ilişki görür.” şeklindeki değerlendirmesinin ardından İmam Şâfiî’nin “hadislerin çoğunun doğru (sıdk) veya yalan (kizb) olduğu ancak haber verenin doğruluğu ve yalancılığı ile bilinebilir.” şeklindeki sözüne yer vermiştir.⁵⁶ Ancak burada oldukça büyük bir sorun görünmektedir. Zira yazar Şâfiî’nin mezkûr sözünün hemen devamında yer alan “Ancak az sayıda özel birtakım hadislerde hadisin doğruluğu ya da yalan oluşu, hadisçinin benzerinin olması mümkün olmayan bir şey anlatmasıyla veya sübut ve delalet açısından daha kuvvetli bir şeye (delile) muhalefet etmesiyle anlaşılır.” şeklindeki ifadeleri⁵⁷ aktarmamıştır. Diğer bir deyişle, Şâfiî’nin sözü eksik bir şekilde iktibas edilmiştir. Halbuki Şâfiî’nin bu tespitleri yazarın yukarıda alıntıladığımız tüm sözlerini nakzetmekte ve makalesinin tezini açıkça çürütmektedir. Zira burada Şâfiî bir haberin akla ve vâkıaya aykırılık

⁵¹ Bu konuda geniş bilgi için bk. Muhammed Enes Topgöl, “Paradigmadan Paradigmaya: Pozitif Bilim Neden Metin Tenkit Kriteri Olsun?”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 9/2 (2011), 117-141; Muhammed Enes Topgöl, “Hadis ve Bilim Adlı Çalışma Üzerine Bazı Notlar”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 12 (2012), 189-203; Nevzat Tartı, “Bilim-Hadis İlişkisine Dayalı Bir Metin Tenkidi Tartışması”, *Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı Akademi Dergisi -Sosyal Bilimler-* 7/15 (2003), 95-104.

⁵² Mehmet Emin Özaşar, “Sahih Hadis” Kavramı Üzerine Bir Çözümleme”, *İslâmî Araştırmalar* 19/1 (2006), 107-111.

⁵³ Özaşar, “Sahih Hadis” Kavramı Üzerine Bir Çözümleme”, 110.

⁵⁴ Atâvî, “el-Ehâdis elletî e’alle el-İmâmü’l-Buhârî mutûnehâ bi’t-tenâkuz”, 165-259.

⁵⁵ Mehmet Ali Çalgan, “Müslim’in Kitâbu’t-Temyîz’i Işığında Erken Dönem Münekkidlerinde Metin Tenkidi”, *Hadith* 7 (Aralık 2021), 4-51.

⁵⁶ Özaşar, “Sahih Hadis” Kavramı Üzerine Bir Çözümleme”, 110.

⁵⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *er-Risâle*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Mektebetü’l-Halebî, 1358/1940), s. 399.

("benzerinin olması mümkün olmayan bir şey anlatması") veya Kur'an, sünnet ve icmâ gibi sübut ve delalet açısından daha kuvvetli delillere muhalefet sebebiyle yalan olduğunun anlaşılabilirliğini belirtmektedir. Yazarın Şâfiî'nin sözünün, makalesinin tezini doğrulayan ilk kısmını alıp da hemen devamında gelen ve makalenin tezini yanlışlayan istisna kısmını almaması uygun gözükmemekte olup yanıltıcı bir durum teşkil etmektedir. Yazarın Şâfiî'nin ilgili sözünün tamamını nakledip bir bütünlük halinde bu sözü tartışması gerekmektedir.

Aslında Şâfiî'nin, yazarın tespit edemediği anlaşılan, "Bir muhaddisin doğruluğuna ya da hatasına dair işaretleri, aynı rivayeti nakleden hafızların nakillerinden ve Kitab ve sünnetten bulabiliriz."⁵⁸ ve "Hadisler ihtilaf ettiğinde Kitab, sünnet, icma veya kıyasa başvurarak hadislerden birini tercih ederim."⁵⁹ şeklindeki ifadeleri onun tenkit zihniyetini anlamada son derece önemlidir. Zira bu ifadeler onun bir hadisin sıhhatini belirlerken hadisin içeriğini hesaba kattığını açıkça göstermektedirler.

Yazar Müslim'in *Sahîh* mukaddimesinde raviler arasında likayla ilgili Buhârî'nin öne sürdüğü şartı şiddetle eleştirmesinden hareketle sıhhatin "yalnızca senedle ilgili bir konu" olduğu çıkarımını yapması⁶⁰ hatalıdır. Zira Müslim'in sıhhatin şartlarından biriyle ilgili değerlendirme yapması sıhhatin şartlarının sadece onun tartıştığı şart olduğu anlamına elbette gelmez. Bu durum yalnızca ilgili şart hakkında bir tartışma yaşandığını gösterir ancak sıhhatin diğer şartlarının mahiyeti hakkında bize herhangi bir ipucu sağlamaz.

Yazar, Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadîs* isimli usul kitabından hareketle sıhhatin sadece senedle ilgili olduğunu belirtir ve mezkûr eserden semân ve isnadın sahih oluşuyla ilgili bazı alıntılar nakleder.⁶¹ Ancak anlaşıldığı kadarıyla yazar Hâkim'in *Ma'rîfe*'sinin 19. bölümünün senedi sahih olup metni hatalı olan hadislerle ayrıldığını tespit edememiştir. Bu bölümde Hâkim "Bu hadisin isnâdında sadece güvenilir, sağlam râviler olmakla beraber (metinde) 'gündüz' kelimesinin geçmesi vehmdir" gibi değerlendirmeleriyle bir hadisin sıhhatinin sadece senedin sıhhatiyle sağlanamayacağını, metnin de hatalardan sâlim olması gerektiğini vurgular.⁶² Yine, Hâkim'in *el-Müstedrek* isimli meşhur eserinde "Bu, isnâdı sahih ancak metni zayıf bir hadistir" demesi ve akabinde söz konusu hadisteki tarihî bilgiye aykırılığa işaret etmesi⁶³ yazarın değindiğimiz iddiasıyla bağdaşmamaktadır.

Yazar İbn Receb'in (öl. 795/1393) *Şerhu İleli't-Tirmizî* isimli eserinde "sıhhatin ravilerin birbirleri ile karşılaşması ve birbirlerinden hadis işitmeleriyle ilgisini" geniş bir şekilde incelediğini belirtir.⁶⁴ Halbuki aynı kitapta bir hadisin sıhhatinin icmâ,⁶⁵ nübüvvet kalamı olmaya uygun oluş⁶⁶ ve râvinin kendi görüşüne muhalif bir rivayeti aktarmaması⁶⁷ gibi kıstaslara bağlı oluşu hakkında geniş bölümler bulunmakta, İbn Receb bu kıstasları müstakil başlıklar altında ele almaktadır. Bu durum yazarın mezkûr eseri dikkatli bir şekilde tetkik etmediğini ve makalesinin teziyle son derece alakadar olan bu kıstasları tespit edemediğini göstermektedir. Bu eksik inceleme neticesinde makalesinde "hadisçilerin bir hadisin sıhhat değerini tayin ederken içeriği dikkate

⁵⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas eş-Şâfiî, *Cimâ'u'l-ilm* (Kahire: Dâru'l-Âsâr, 1423), 13.

⁵⁹ Şâfiî, *er-Risâle*, 373.

⁶⁰ Özafşar, "Sahih Hadis" Kavramı Üzerine Bir Çözümleme", 109.

⁶¹ Özafşar, "Sahih Hadis" Kavramı Üzerine Bir Çözümleme", 109.

⁶² Hâkim, *Ma'rîfe*, 58-9. Bu örneğe Aydınli da işaret etmiştir. bk. Aydınli, "Sahih Hadis Kavramı Üzerine Bir Çözümleme" Başlıklı Bildirinin Müzakeresi", 114.

⁶³ Ebû Abdullah Muhammed Hâkim en-Neysâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, nşr. Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1990), 4/52 (No. 6854).

⁶⁴ Özafşar, "Sahih Hadis" Kavramı Üzerine Bir Çözümleme", 109.

⁶⁵ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, 1/410.

⁶⁶ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, 2/775-776.

⁶⁷ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, 2/796.

almadıkları ve sadece ravilerde aranan birtakım kriterlere göre onların mülâkat ve semâ'larını esas aldıkları"⁶⁸ şeklinde bir yanlış sonuca ulaştığı görülmektedir. Yazar bu tespitin hemen akabinde Hatîb el-Bağdâdî'nin "muttasıl bir sened, hadisin sıhhatinin ve kendisiyle amel edilmesinin olmazsa olmaz şartıdır" şeklindeki sözünü aktarır ve Hatîb'in bu sözünü mezkûr tespitin bir neticesi olarak sunar. Halbuki Hatîb'in bu sözü sadece şu anlama gelmektedir: Senedin sıhhati, hadisin sıhhatinin *gerekli* bir şartıdır. Hatîb'in bu sözünden, yazarın çıkarım yaptığı gibi, "senedin sıhhati, hadisin sıhhati için *yeterli* bir şarttır" gibi bir anlam mantiken çıkmaz. Zira bilindiği üzere, bir şart bir şeyin gerçekleşmesi için gerekli olup yeterli olmayabilir.

Erken dönemden Abdullah b. el-Mübarek (ö. 181/797), İbn Mehdî (ö. 198/813), Şâfiî, Muhammed b. İsa b. et-Tabbâ' (ö. 224/838), Müslim, İbn Ebî Hâtim, İbn Hibbân (ö. 354/965), Hâkim en-Neysâbü'rî, Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038) gibi birçok muhaddisin içerik tenkidıyla ilgili önemli beyanları bulunmakta, bu beyanlarda bir hadisin sahih olması için Kitâb, sünnet, icma, akıl ve nübüvvet kelamına uygunluk gibi şartlar açıkça belirtilmektedir. Yine, birçok muhaddisin tatbikatından da muhteva tenkidini görmek mümkündür.⁶⁹ Ancak yazar bu bulgulara ulaşamadığından ötürü sıhhatin sadece senedle ilgili olduğu şeklinde hatalı bir sonuca ulaşmıştır.

Yazar makalesinde "sahih" kavramı hakkında "Burada altı çizilmesi gereken nokta bu kelimenin bitişik anlamındaki 'muttasıl' ile eşanlamlı olarak kullanıldığıdır." şeklinde bir değerlendirmede bulunur,⁷⁰ sonrasında semâ' ile sıhhat arasında uzun bir şekilde durarak bu konuda çeşitli örnekler paylaşır. Ancak verilen örneklerde yazarın ileri sürdüğü gibi "hadisin sıhhati" değil, bilakis "semâ'ın sıhhati" bahis mevzuudur. Mesela yazarın "semâ' ile sıhhat arasındaki bağlantıyı ise en açık biçimde şu ifade göstermektedir: semâ'u'l-Hasen mine'l-Ahnef b. Kays sahîhun-Hasen'in Ahnef b. Kays'ı ıslahı sahihtir" şeklinde sunduğu misal yazarın çevirisinin de gösterdiği üzere sadece ravinin semâ'ının sahih olduğuna işaret etmektedir; yoksa yazarın vurguladığı gibi hadisin sıhhatinin yalnızca semâ'a bağlı olduğu ve "sahih" kavramının muttasıl ile eşanlamlı olduğu anlamına gelmemektedir.⁷¹ Dolayısıyla yazarın "Rivayetin sıhhati ve sübutu *ancak* ravilerin birbirleriyle karşılaşmalarını ve birbirlerinden hadis dinlemelerini niteleyen birer mefhum olarak kullanılmaktadır." şeklindeki değerlendirmesinde yer alan ve hasır ifade eden "ancak" kelimesinin zaid ve hatalı olduğu anlaşılmaktadır.

3. "Hadislerin Kabul ve Reddinde İcmân Rolü" Başlıklı Makalenin Tahlili

Bu bölümde Yılmazlar'ın doktora tezinden⁷² üretilmiş olan ve Köktaş ile birlikte kaleme alınan "Hadislerin Kabul ve Reddinde İcmân Rolü" başlıklı makale⁷³ de tahlil edilecektir. Yılmazlar mezkûr makalesinde sonuç olarak muhaddislerin bir metin tenkidi yöntemi olarak icmâa aykırılığı kullanmadıklarını belirtmiştir.⁷⁴ Yazara göre hadisçiler için icmâ müstakil bir delil olamamış ve "tekid edici ve destekleyici bir delil olmaktan öteye geçememiştir".⁷⁵ Öncelikle belirtilmesinde fayda olan bir husus herhangi bir metin tenkidi kıstasının araştırıldığı bir çalışmanın önemli bir açmazla karşı karşıya olduğudur. Muhaddislerin söz konusu kıstası tatbikatta kullanıp kullanmadıklarını tespit için neredeyse hadis külliyyatının (metin, şerh, rical, ilal vb.) hepsinin

⁶⁸ Özafşar, "Sahih Hadis" Kavramı Üzerine Bir Çözümleme", 109.

⁶⁹ Bu konularda geniş bilgi için bk. Çalgan, *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?*, 112-175.

⁷⁰ Özafşar, "Sahih Hadis" Kavramı Üzerine Bir Çözümleme", 108.

⁷¹ Aydınlı da sâbit kelimesinin muttasıl anlamında kullanılmış olduğu iddiasını eleştirmiştir. bk. Aydınlı, "Sahih Hadis Kavramı Üzerine Bir Çözümleme" Başlıklı Bildirinin Müzakeresi", 113-114.

⁷² Esma Yılmazlar, *Hadis-icmâ ilişkisi ve icmâa aykırı görülen hadisler* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2023).

⁷³ Esma Yılmazlar - Yavuz Köktaş, "Hadislerin Kabul ve Reddinde İcmân Rolü", *Trabzon İlahiyat Dergisi* 9/2 (2022), 1-29.

⁷⁴ Yılmazlar - Köktaş, "Hadislerin Kabul ve Reddinde İcmân Rolü", 2. Makale esas olarak Yılmazlar'ın doktora tezinden üretildiği için yazar olarak bilhassa ona atıf yapılması tercih edilmiştir.

⁷⁵ Yılmazlar - Köktaş, "Hadislerin Kabul ve Reddinde İcmân Rolü", 21.

taranması gerekmektedir. Halbuki böyle bir tarama hiçbir şekilde mümkün olmayıp ancak çok sınırlı sayıda kaynak taranabilir.⁷⁶ Üstelik yazar belli hadis kaynaklarını icma kıstasının uygulanması bakımından bizzat taradığına dair bir bilgi de paylaşmamaktadır.⁷⁷ Yazarın söz konusu makalesinde sunduğu uygulama örnekleri konuyla ilgili önceki çalışmalarda yer alan bilgilere yani ikincil kaynaklara dayanmaktadır. Kaldı ki aşağıda göstermeye çalışacağımız üzere, önceki çalışmalarda yer alan bazı bilgilere de araştırmasında yer vermediği, diğer bazı bulguları ise yanlış yorumladığı görülmektedir. Kısaca, oldukça kapsamlı araştırmalar gerektiren böyle bir konu hakkında ikincil kaynakların yanında doğrudan belli başlı aslî kaynaklar üzerinden çalışılması ve varılan sonuçlar hakkında oldukça ihtiyatlı ifadeler kullanılması gerekmektedir.

Yazarın icmâi muhaddisler için bir metin tenkidi kıstası olarak görmemesine rağmen icmân onlar için “mevzû hadisin ve neshin tespitinde” ve “müteâriz iki hadisin tercihinde” etkili olduğunu açıkça ifade etmesini⁷⁸ bir çelişki olarak görmemek ve anlamlandırmak oldukça güçtür. Zira bir haberin icmâa muhalefet sebebiyle mevzû olarak nitelenmesini veya tercih işlemi sonucunda mercûh yani zayıf olarak görülmesini metin tenkidi saymamak mümkün değildir. Metin tenkidi zaten ancak böyle bir sonuç verebilir.

Yazar muhaddislerin yaklaşımını tetkik ettiği bölümün başında onların sadece idrac, tahrif, şaz ve illet gibi kusurlar için metinle ilgilendiklerini belirtir ve “hadisleri ayrıca Kur’ân’a, sünnete, icmâa ve akla arz etmeyi gerekli görmezler” şeklinde bir tespitte bulunur.⁷⁹ Böylesine büyük, önemli ve katıyet ifade eden bir iddianın elbette oldukça sağlam bir şekilde delillendirilmesi gerekmektedirken yazar bu iddiasını Türcan’ın bir makalesine⁸⁰ dayandırır. Halbuki makalenin aslî konusuyla yakından ilgili böyle bir hususun böyle ikincil bir kaynak üzerinden temellendirilmesi yeterli olmadığı gibi uygun bir ilmî yol da değildir.

Yazar muhaddislerin hadislerin tashihinde icmâa verdikleri yeri ele aldığı bölümde öncelikle erken dönemden Ahmed b. Hanbel, Müslim, Tirmizî, İbn Kuteybe ve İbn Hibbân’dan bazı örnekler paylaşır.⁸¹ Ancak bu örneklerin değerlendirilmesi sadedinde hadisçilerin “isnada göre hüküm verdikleri”,⁸² icmâa muhalefetin ise “isnad tenkidine ek olarak zikredildiği” ve “ancak destekleyici karinelere birini oluşturduğu”⁸³ şeklindeki tespitin vakıayı yansıtmadığını ve vakıanın aslında çok daha farklı olduğunu vurgulamamız gerekmektedir. Zira aşağıda kısaca işaret etmeye çalışacağımız üzere yazarın sunduğu örneklerin tümünde icmâa aykırılık ilgili haberlerin zayıf sayılmalarının asıl gerekçesi olup bu örneklerde sened tenkidi ise ya hiç yoktur veya ikincil derecede etkilidir. Bu örneklerde icmâdan ötürü zayıf bulunan hadisleri nakleden raviler bu sebeple eleştiri konusu olmuşlardır. Yani, yazarın iddiasının aksine, asıl olarak râvilerden hareketle rivayetler değerlendirilmemiş, tam tersine, icmâa aykırı rivayet nakletmeleri

⁷⁶ Bu sebepten ötürü ülkemizde yapılmış olan kıstas çalışmaları genelde sadece mevzuat kitaplarından örnek bulabilmişlerdir. Zira diğer tüm hadis külliyatını incelemeleri mümkün değildir. Bu durum ise ikna edici bulgu eksikliğine yol açmakta olup Polat’ın tespitiyle ülkemizdeki araştırmaların en büyük eksikliğini oluşturmaktadır. Salahattin Polat, *Metin Tenkidi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 315. Bu açmazdan dolayı belli bir muhaddisin hatta sadece belli bir eserindeki uygulamalarının incelenmesi çok daha verimli sonuçlar alınmasını sağlayacaktır. Buna dair bir örnek için bk. Meryem bint Ahmed, *Nakdu’l-İmâmî’z-Zehebî li’l-metn fî kitâbihî Siyeru a’lâmi’n-nübelâ* (Riyad: Câmia Melik Suûd, Doktora Tezi, 1431).

⁷⁷ Yazar tezinde İbn Kuteybe’nin *Te’vîlü muhtelifi’l-hadis* isimli eserini ve Nevevî ve İbn Hacer’in hadis şerhlerini tezindeki örneklerin tespiti için kaynak olarak kullandığını belirtmiştir. Ancak belirttiğimiz üzere, bunlar oldukça sınırlı sayıda kaynaklardır. Yılmazlar, *Hadis-icmâ ilişkisi ve icmâa aykırı görülen hadisler*, 5.

⁷⁸ Yılmazlar – Köktaş, “Hadislerin Kabul ve Reddinde İcmân Rolü”, 3.

⁷⁹ Yılmazlar – Köktaş, “Hadislerin Kabul ve Reddinde İcmân Rolü”, 15.

⁸⁰ Zişan Türcan, “Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi”, *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* 4/2 (2019), 299-316.

⁸¹ Yılmazlar – Köktaş, “Hadislerin Kabul ve Reddinde İcmân Rolü”, 15-18.

⁸² Yılmazlar – Köktaş, “Hadislerin Kabul ve Reddinde İcmân Rolü”, 15.

⁸³ Yılmazlar – Köktaş, “Hadislerin Kabul ve Reddinde İcmân Rolü”, 21.

sebebiyle söz konusu raviler tenkit edilmişlerdir. Görüldüğü üzere, burada oldukça ciddi bir hatalı tasvir ve yanlış okuma söz konusu olup bu durum ilgili çalışmanın ana tezini yanlışlamaktadır.

İlk örneğe göre, Ahmed b. Hanbel mümin çocuklarının cennette olacakları hakkında tereddüt içeren bir haberi eleştirir ve açık bir şekilde, hadisi icmaa aykırı olduğu için zayıf gördüğünü ve bu zayıf haberi naklettiği için Talha isimli raviyi eleştirdiğini ve hatalı bulduğunu belirtir. Yazar ise bu misalden “İsnad tenkidıyla birlikte bir hadisin icmâa da aykırı olduğu neticesinin çıktığını”⁸⁴ ve Ahmed b. Hanbel’in icmâi “isnad merkezli değerlendirmelerinde destekleyici bir karîne olarak” kullandığını⁸⁵ bildirir. Görüldüğü üzere, yazar Ahmed b. Hanbel’in mezkûr açık beyanını tersten okuyarak sanki Ahmed’in bu raviyi bu hadisten bağımsız olarak zayıf saydığı için bu haberi zayıf gördüğünü, dolayısıyla esas olarak isnad tenkidi yaptığını, icmaa muhalefeti ise ek bir karine olarak zikrettiğini öne sürmüştür. Burada herhangi bir yorum söz konusu olmayıp münekkidin açık ifadelerinin oldukça ciddi bir şekilde yanlış okuması görülmektedir.

Yazar Müslim’den naklettiği ikinci örnekte yine asıl olarak isnad tenkidi yapıldığını belirtir ve “Müslim hadisin tenkidinde icmâi, destekleyici bir karine olarak kullanmıştır” şeklinde bir değerlendirme yapar.⁸⁶ Halbuki ilgili örnek incelendiğinde durumun hiç de böyle olmadığı rahatlıkla görülebilir. Arafat’a tan yerinin ağarmasından sonra fakat güneşin doğuşundan önce gelen bir şahsın haccının kabul olacağını belirten söz konusu haberi tenkidinde Müslim seneddeki râvilerin zayıf olduğuna hiçbir suretle işaret etmez.⁸⁷ Müslim’in bu örnekte ileri sürdüğü yegane tenkit gerekçeleri haberin Hz. Peygamber’in (sas) ve sahabenin sözlerine, ayrıca âlimlerin ittifakına (icmâ) aykırı düşmesi ile umûmü’l-belvâdır.⁸⁸ Hatta bu haberi tenkit ettiği bölümün başlığını “Rasulullah’tan (sav) gelen rivayetlerde hiçbir destekleyicisi olmayan ve ulemanın görüşüne de aykırı düşen fâsid bir rivayet” (نَكَرَ رَوَايَةً فَاسِدَةً بَلَا عَاضِدَ لَهَا فِي شَيْءٍ مِنَ الرِّوَايَاتِ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَاتَّفَقَ) (الْعُلَمَاءُ عَلَى الْقَوْلِ بِخِلَافِهَا) olarak belirlemesi de oldukça anlamlı olup haberin tenkit sebebini açıkça ifade etmektedir. Kısaca, yazarın söz konusu haberin tenkidinde Müslim’in isnad tenkidi yaptığı şeklindeki ifadesi son derece yanlış olup böyle bir değerlendirme yapabilmesi için ortada hiçbir veri bulunmamaktadır. Bu durum ise son derece ciddi bir ilmî hatadır. Bilakis Müslim bu eserinde sıklıkla rivayetlerinden hareketle ravilerin değerlendirildiğini ifade eder.⁸⁹ Sonuç olarak görüldüğü üzere bu örnekte Müslim, yazarın iddiasının aksine, icmâi kesinlikle “destekleyici bir karine” olarak kullanmamış, bilakis açık bir şekilde aslî gerekçe olarak kullanmıştır.⁹⁰

Yazarın üçüncü olarak Tirmizî’den verdiği örneklerde de, iddiasının aksine, sened tenkidi yapılmamıştır.⁹¹ Mesela içki içen kişinin dördüncü defasında öldürüleceğine dair haberin akabinde Tirmizî râvileri tenkit etmez, konuyla ilgili bir başka habere dayanarak bu haberin neshedildiğini ve ilim ehlinin hiçbir ihtilaf olmaksızın bu hadisle amel etmediklerini belirtir ve bir Müslümanın sadece üç durumda öldürülebileceğine dair hadisin bu görüşünün doğruluğunu desteklediğini kaydeder.⁹² Dolayısıyla görüldüğü üzere Tirmizî isnad tenkidine başvurmamış, bunun yerine tenkidinde icmâ ve sahih hadislerden hareket etmiştir.

⁸⁴ Yılmazlar – Köktaş, “Hadislerin Kabul ve Reddinde İcmân Rolü”, 16.

⁸⁵ Yılmazlar – Köktaş, “Hadislerin Kabul ve Reddinde İcmân Rolü”, 14.

⁸⁶ Yılmazlar – Köktaş, “Hadislerin Kabul ve Reddinde İcmân Rolü”, 16.

⁸⁷ İlgili haberin senedinde bir râvinin ismi verilmeyerek “racul” olarak geçer. Ancak önemli olan husus Müslim’in bu hususu hadisin tenkidinde bir gerekçe olarak ileri sürmemesidir.

⁸⁸ Müslim, *Kitâbu’t-Temyîz*, 111-113.

⁸⁹ Örneğin bk. Müslim, *Kitâbu’t-Temyîz*, 124, 132.

⁹⁰ Aslında yazarın bu hatalı okumalarının altında erken dönem tenkit yöntemine dair kuramsal bir eksikliğin olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda önemli bir kaynak için bk. Muhammed Enes Topgül, *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta’dil Hükümleri Nasıl Oluşturdu?* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019).

⁹¹ Yılmazlar – Köktaş, “Hadislerin Kabul ve Reddinde İcmân Rolü”, 17.

⁹² Tirmizî, “Hudûd”, 15 (No. 1444).

Yazar dördüncü olarak İbn Kuteybe'den bir örnek paylaşır. Bu kapsamda yazarın “o, senedi sağlam fakat terk edilmesi konusunda icmâ oluşmuş hadislerle örnekler vermektedir.” şeklindeki tespiti⁹³ ile muhaddislerin asıl olarak isnad tenkidi yaptıkları şeklindeki görüşü arasındaki açık tutarsızlık dikkat çekmektedir. Yazarın “Ona göre hadisler şüphe, te’vîl ve nesih gibi durumlarla karşı karşıyadır fakat icmâ ise bütün bu ârizalardan salimdir.” diyerek⁹⁴ İbn Kuteybe'nin icmâ hakkındaki yaklaşımını aktarması ise son derece önemlidir. Yazarın İbn Kuteybe'nin Rasulullah'ın (sav) sarığa meshetmesine dair bir haberin râviler tarafından tasarrufta bulunularak aktarıldığına dair görüşünü “tevil” olarak sunması ise oldukça sorunludur. Zira İbn Kuteybe'nin râvilerin söz konusu haberi aktarırken nasıl bir tasarrufta bulunmuş olabileceklerini anlatması ile bir haberin manası üzerine şârihler tarafından yapılan tevil arasında büyük bir anlam farkı bulunmaktadır. Ravi tasarruflarına tevil denmeyeceği açıktır. Bilakis ravi tasarrufları hadislerin muhteva tenkidine müsait bir hâl almasında etkili olan önemli sebeplerdir ve üzerlerinde önemle durulmalıdır.⁹⁵ Bunun ardından yazarın İbn Kuteybe hakkında “icmâa muhalif gördüğü rivayeti reddetmek yerine nesh ya da te’vîlle çözüme gitmesi önemi haizdir” şeklindeki eleştirisi⁹⁶ de ayrıca eleştirilmelidir. Zira yazarın tenkidi bir hadisi reddetmekle özdeşleştirmek istemesi ve tenkidin kapsamını bu şekilde daraltmaya çalışması herhangi bir dayanaktan yoksun olup oldukça sorunludur. Bu noktada Yıldırım'ın şu tespitini önemli bulmaktayız:

“Tenkit mutlak olarak hadisin mevzûluğunun ispat edilip rivayetin bırakılması demek değildir... Tenkidi genel bir şemsiye olarak kabul edip hadisin sıhhatini ortaya koyma ameliyesinin tüm çeşitlerini bunun altına yerleştirmemiz gerekmektedir.”⁹⁷

Yazar beşinci olarak İbn Hibbân'dan iki örnek paylaşır, “o da diğer muhaddisler gibi icmâa, uydurma rivayetlerin tespitinde isnad tenkidine ek olarak destekleyici bir yöntem olarak başvurmaktadır” değerlendirmesinde bulunur ve İbn Hibbân'ın teferrüd eden bir haberin içeriğinin Kur'an, sünnet ve icmâa muhalif olması hâlinde uydurma sayılacağına dair sözünü aktarır.⁹⁸ Dikkat edilirse İbn Hibbân'ın mezkûr ifadesi icmân bir hadisin tenkidindeki etkisine işaret ederken, yazarın iddiasının aksine, sened tenkidine işaret etmemektedir. Bir haberin metninin teferrüdü, bilindiği üzere, sened tenkidi değildir. Nitekim ferd olan pek çok hadis sahih sayılmaktadır. İbn Hibbân'ın dikkat çektiği asıl sorun ferd olmakla beraber metnin icmâa aykırı olmasıdır. Dolayısıyla burada belirleyici olan etken icmâa muhalefettir. Hâl bu iken yazarın İbn Hibbân hakkındaki “icmâa ... isnad tenkidine ek olarak destekleyici bir yöntem olarak başvurmaktadır” şeklindeki değerlendirmesinin yanlışlığı aşıkardır. Üstelik İbn Hibbân'ın *Kitâbü'l-Mecrûhîn* isimli rical eserinde râvilerin zayıf oluşuna onların zayıf rivayetlerinden örnekler vererek istidlal ettiği bilinmektedir.⁹⁹ Bu durum ise isnad tenkidinde olduğu gibi râviden hareketle rivayetlerin değil, aksine rivayetlerinden hareketle râvilerin değerlendirildiğinin açık bir göstergesidir.

Yazarın İbn Hibbân'dan verdiği birinci örnekte münekkî Ebû Zeyd isimli ravinin mechûl olduğunu ve Abdullah b. Mes'ud'dan mütâbîi olmayan haberler naklettiğini bildirir ve böyle

⁹³ Yılmazlar – Köktaş, “Hadislerin Kabul ve Reddinde İcmân Rolü”, 17.

⁹⁴ Yılmazlar – Köktaş, “Hadislerin Kabul ve Reddinde İcmân Rolü”, 17. İbn Kuteybe'nin işaret edilen sözü için bk. Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs* (yy.: Müessesetü'l-İşrâk, 1419), 380.

⁹⁵ Ravi tasarrufları konusunda somut bir örnek üzerinde yapılmış bir uygulama çalışması için bk. Cemal Ağırman, “Rivâyetlerin Değerlendirilmesinde Hz. Peygamber'in Şahsiyet ve Konumundan Yararlanmanın Rolü”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2003), 21-59.

⁹⁶ Yılmazlar – Köktaş, “Hadislerin Kabul ve Reddinde İcmân Rolü”, 17.

⁹⁷ Enbiya Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014), 124-5.

⁹⁸ Yılmazlar – Köktaş, “Hadislerin Kabul ve Reddinde İcmân Rolü”, 17-18.

⁹⁹ Bu hususta geniş bilgi için bk. Mustafa Macit Karagözoğlu, *Zayıf Râviler Duafâ Literatürü ve Zayıf Rivayetler* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2014), 93-98 (“Rivayetten Raviye: Kitâbü'l-Mecrûhîn” başlıklı bölüm).

bilinmeyen birisinin aktardığı haber “Kitab’a, sünnete, icmaya, kıyasa ve akla muhalif” olursa ilgili haberin kabul edilmeyeceğini belirtir.¹⁰⁰ Burada tenkit gerekçesi olarak ileri sürülen râvinin cehâleti ve haberin içerdiği mana sorunundan hangisinin belirleyici, hangisinin destekleyici olduğunu söylemek kolay değildir; dolayısıyla, yazarın icmân destekleyici bir karine olduğuna dair iddiasını temellendirmesi gerekmektedir. İbn Hibbân’dan verilen ikinci örnekte ise münekkidin ifadesi daha da açıktır. Bu ikinci örnekte de ravinin mechul olduğuna işaret eden münekkit ardından “Müslümanların icmâi bu haberin batıl olduğuna kesin bir surette şahadet eder.” der.¹⁰¹ Görüldüğü üzere, mezkûr ifade oldukça net bir şekilde söz konusu haberin başlıca red sebebinin icmâ olduğunu göstermektedir. Hâl böyleyken yazarın İbn Hibbân için icmâi “destekleyici bir yöntem” olarak sunmasındaki ve asıl belirleyici olarak isnad tenkidine işaretindeki ısrarını anlamak mümkün değildir.

Yazar Hatîb el-Bağdâdî’den dört asır sonra İbn Hacer’e (öl. 852/1449) gelene kadar icmâ kıstasının hadisçiler nezdinde kabul görmediğini iddia eder.¹⁰² Öncelikle, altını önemle çizerek belirtmek gerekir ki bu gibi iddiaların yapılabilmesi oldukça kapsamlı ve derinlikli araştırmalara bağlıdır. Aksi halde ilmî bir çalışmada ciddi bir tahkik yapılmadan böyle genellemeci ifadeler kullanılması son derece sorunludur. Nitekim Hatîb el-Bağdâdî ile İbn Hacer arasında yaşamış olan sadece İbn Receb’den (öl. 795/1393) aktarabileceğimiz bilgiler yazarın iddiasının yanlışlığını açıkça ortaya koyacaktır. İbn Receb metni şaz olan hadisleri şöyle tarif etmiştir: “hilafına sahih hadisler olan ya da önde gelen âlimlerin başka türlü görüş bildirmekte icma ettikleri hadisler”.¹⁰³ Görüldüğü üzere, İbn Receb icmâa aykırı hadisleri “metni şaz” olarak tarif etmiştir. İbn Receb’in belirttiği bu hususun ona mahsus olmadığı, kendinden önceki muhaddislerin de icmâa muhalif hadisleri, manası sorunlu haberler olarak değerlendirdikleri anlaşılmaktadır. Nitekim o bu eserinde kendinden önceki muhaddislerin yaklaşımlarını geniş bir şekilde izah eder. Yazarın çalışmasıyla son derece alakalı böylesine önemli bir bilginin neden makalesine dahil edilmediği izah gerektirmektedir.¹⁰⁴ Dikkat edilirse İbn Receb bir hadisi zayıf saymak için senedinde bir kusur aramamakta, sadece metninin icmâa muhalefetini yeterli saymaktadır. Bu kritik husus yazarın muhaddisler hakkında çalışması boyunca tekrarladığı, isnadın asıl, icmân ise destekleyici karine olarak kullanıldığına dair teziyle açıkça çelişmektedir.

Yazarın makalesine dahil etmediği birçok örneğe işaret etmek mümkün olmakla beraber geniş bilgi için konu hakkında yapılmış araştırmalara işaret etmekle yetinmek istiyoruz.¹⁰⁵ Ancak şunu belirtmek gerekir ki incelediğimiz makaledeki örneklerin önceki araştırmalardan derlenmiş olduğu görülmektedir. Halbuki icmâ konusunun doktora tezi olarak araştırılması, önceki araştırmalarda tespit edilememiş yeni bulguların ortaya konmasını gerektirir. Bu konudaki zorluğa bu bölümün başında değinmiştik. Ancak bilinen örneklerin incelenmesi sırasında, çalışmamızda göstermeye çalıştığımız üzere, ciddi yanlış okumaların yapılmış olması önemli bir yöntemsel sorun olarak durmakta ve yazarın ulaştığı sonuçları tartışmalı kılmaktadır.

¹⁰⁰ Ebû Hâtim Muhammed İbn Hibbân el-Büstî, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâ ve'l-metrûkin*, nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi (Riyad: Dâru's-Sumay'i, 2000), 2/514.

¹⁰¹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn*, 1/497.

¹⁰² Yılmazlar – Köktaş, “Hadislerin Kabul ve Redinde İcmân Rolü”, 19.

¹⁰³ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, 1/410.

¹⁰⁴ Yazar doktora tezinde bu bilgiye, önemini vurgulamasa da, yer vermiştir ancak makalesinde de büyük öneminden dolayı bu bilgiye değinmesi ve çalışmasının ana teziyle açıkça çatışan bu bilgiyi tartışmasının gerektiği açıktır.

¹⁰⁵ Mesela, icmân bir muhteva tenkidi kıstası olarak, yukarıda adı geçen muhaddisler dışında, Beyhakî, Nevevî, Ebû Zur'a, Buhârî, Hâkim en-Neysâbü'rî, Irâkî, Aynî gibi muhaddislerce de kullanımına dair geniş bilgi için bk. Çalgan, *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?*, 142-147.

Sonuç

Makale boyunca yapılan tetkiklerde incelediğimiz çalışmaların ciddi bir takım kuramsal ve yöntemsel sorunlar barındırdığı açıkça görülmektedir. Bu hususu açmak gerekirse, incelenen üç çalışmada araştırmayı yakından ilgilendiren temel kaynakları dikkatli bir şekilde incelememe ve bu aslı kaynaklarda yer alıp araştırmacının teziyle çatışan bulgulara işaret etmeme, araştırmayla yakından ilgili alanyazındaki muasır kaynakları dikkate almama, bir münekkidin sözünün araştırmacının tezini doğrulayan ilk kısmının alınıp hemen devamında gelen ve araştırmacının tezini yanlışlayan son kısmının alınmaması yoluyla yanıltıcı bir duruma yol açma, hatalı çıkarımlarda bulunma, bir şeyin gerçekleşmesi için gerekli olan bir şartın aynı zamanda o şeyin gerçekleşmesi için tek başına yeterli bir şart olduğunu ileri sürme, kapsamlı bir tetkik yapılamadığı halde ihtiyatlı bir dil kullanmama ve kesinlik ve genelleme içeren ifadeler kullanma, öne sürülen görüşler arasında tutarsızlık, önemli bir konunun ikincil bir kaynak üzerinden temellendirilmesi, münekkitlerin açık beyanlarını yanlış okuma, bazı kavramların birbirine karıştırılması, eksik/büyültücü tümevarım yoluyla yapılan çıkarımların ihtiyatlı ve ihtimal ifade eden bir dille belirtilmemesi, oldukça kapsamlı ve derinlikli araştırmalar gerektiren bir takım iddiaların yetersiz bir şekilde delillendirilmesi gibi birçok yöntemsel sorunun bulunduğu saptanmıştır. Erken dönem tenkit yöntemi hakkında ciddi bir kuramsal eksikliğin bulunduğu da işaret edilmelidir.

Açıktır ki yöntemsel sorunlar düzeltilmeden ilmî bir araştırmada sağlıklı sonuçlar elde etmek mümkün değildir. Bu sebeple öncelikle yöntemle ilgili meselelerin ciddiyetle ele alınıp düzeltilmesi gerekmektedir. Araştırma sağlam bir yöntemsel temele dayanmalı ve araştırma bulguları neyi gösteriyorsa ihtiyatlı bir dille bu bulgulara işaret edilmelidir. Araştırma sonucunu ifade ederken kullanılacak dilin kesinliği o sonucu elde ederken yapılmış olan tahlillerin kapsamının genişliğiyle doğru orantılı olmak durumundadır. Yine, bir araştırmada ikincil kaynaklara dayanmaktan ziyade araştırmanın konusuyla yakından alakalı meselelerin doğrudan aslı kaynaklardan tahkik edilmesi son derece önemlidir. Zira başvurulacak ikincil bir kaynaktaki bilgiler zaman zaman yanlış olabilmekte, bu durumda sonraki araştırmacılar hatalı bir bilgiyi tekrar etme durumuna düşebilmektedir. Halbuki ilmî bir araştırmanın ayırt edici vasfı önceki araştırmaların tüm bulgularını tahkik etmeden kabullenmemek ve bunlar arasında hatalı olanları tashih etmektir.

Dikkat çekilmesi gereken bir diğer son derece önemli eksiklik ülkemizde ve bilhassa yurtdışında son dönemlerde yapılmış olan hadiste metin tenkidi konulu nitelikli araştırmaların dikkate alınmamasıdır. Halbuki ilmî araştırmaların olmazsa olmaz bir şartı ilgili alanyazının dikkatle bir şekilde tetkik edilmesi ve önceki çalışmalardan mutlaka istifade edilmesidir. Zira makalede belirttiğimiz üzere hadiste metin tenkidi konusunda ülkemizdeki araştırmaların önemli bir sorunu muhaddislerin izah ve tatbikatına dair bulgu eksikliğidir. Halbuki bu konuda yapılmış çalışmalardan yeterince istifade edilmesi hâlinde bu bulgu eksikliği sorunu da büyük ölçüde çözülebilecektir.

Çalışmamız, bünyesinde birçok önemli sorunsal içeren, çok boyutlu ve çok yönlü bir mesele olan hadiste metin tenkidi konusunun daha çok genel ve teorik yönünü konu edinen araştırmalar özelinde gerçekleşmiştir. Ancak metin tenkidinin kıstasları, öncülleri, sorunları, geçmişteki tatbikat ve günümüzdeki tenkitler üzerinde de örnekleme seçilerek yapılacak derinlikli analizlerin ve yapıcı tenkitlerin bu konularda yapılacak yeni araştırmalar için daha sağlam bir zemin oluşmasına katkıda bulunacağını düşünmekteyiz.

Makale Türü / Article Type	Araştırma Makalesi / Research Article
Değerlendirme / Peer-Review	Çift Taraflı Körleme – En Az İki Dış Hakem / Double anonymized – At Least Two External
Etik Beyan / Ethical Statement	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been properly cited.
Benzerlik Taraması / Plagiarism Checks	Evet / Yes – Turnitin / Ithenticate.
Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / The author(s) has no conflict of interest to declare.
Etik Beyan Adresi / Complaints	suifdergi@gmail.com
Finansman / Grant Support	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Telif Hakkı ve Lisans / Copyright & License	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Yapay Zekâ Kullanımına Dair Yazar Taahhütnamesi

(Author Declaration on the Use of Artificial Intelligence)

Yazar, yapay zekâ araçlarının kullanımına ilişkin şeffaflık, etik uygunluk, orijinallik ve sorumluluk ilkelerine riayet ettiğini beyan etmiş, bu kullanımın etik ilkelere uygun olmasını ve tüm akademik sorumluluğu üstlendiğini taahhüt etmiştir. Nihai düzenlemeler ve akademik uygunluk kontrolleri yazar tarafından gerçekleştirilmiş olup, ortaya çıkan metnin tüm sorumluluğu yazara aittir. Belgenin imzalı asıl nüshası dergi süreç dosyalarında mevcuttur. / The author has declared adherence to the principles of transparency, ethical compliance, originality, and responsibility in the use of artificial intelligence tools. They have affirmed that such usage complies with ethical standards and have undertaken full academic responsibility for it. Final revisions and checks for academic compliance were carried out by the author, who assumes full responsibility for the resulting text. The signed original copy of the document is available in the journal's editorial process files.

Kaynakça/References

- Ağırman, Cemal. "Rivâyetlerin Değerlendirilmesinde Hz. Peygamber'in Şahsiyet ve Konumundan Yararlanmanın Rolü". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2003), 21-59.
- Ahatlı, Erdinç. *Peygamberlik ve Hz. Muhammed'in Peygamberliği*. Ankara: DİB Yayınları, 2007.
- Atâvî, Bessâm b. Abdullah b. Sâlih el-Gânim. "el-Ehâdîs elletî e'alle el-İmâmu'l-Buhârî Mutûnehâ bi't-tenâkuz". *Mecelletü'l-Hikme* 34 (2007 Şubat), 165-259.
- Aydın, Nevzat. *Metin Tenkidinin Ön Aşaması: Peygamber Algısı*. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2022.
- Aydınlı, Abdullah. "'Sahih Hadis Kavramı Üzerine Bir Çözümleme' Başlıklı Bildirinin Müzakeresi". *İslâmî Araştırmalar* 19/1 (2006), 113-115.
- Brown, Jonathan A. C. "Erken Dönem Hadis Münekkitlerinin Metin Tenkidi Yaptığını Nasıl Biliyoruz ve Bulmak Niçin Bu Kadar Zor?". çev. Salih Kesgin. *Usûl: İslam Araştırmaları* 25 (2016).
- Cûzekânî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. İbrâhîm. *el-Ehâdîsü'l-ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr*. thk. Abdurrahman Abdulcebbar. Riyad: Dâru'l-Sumay'î, 2002.
- Çalgan, Mehmet Ali. "Müslim'in Kitâbu't-Temyîz'i Işığında Erken Dönem Münekkidlerinde Metin Tenkidi". *Hadith* 7 (Aralık 2021), 4-51.
- Çalgan, Mehmet Ali. *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?*. İstanbul: M. Ü. İFAV Yayınları, 2024.
- Çiftçi, Mehmet Emin. "Hadis Usûlünde Egemen Sahih Hadis Tanımı ve Problemleri". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2020), 217-241.
- Durays, Hâlid b. Mansûr. *Nakdu'l-metni'l-hadîsî ve eseruhû fi'l-hükmi ale'r-ruvât inde ulemâi'l-cerhi ve't-ta'dîl*. Riyad: Dâru'l-Muhaddis, 2007.
- Dümeynî, Misfir b. Gurmullah. *Mekâyisü nakdi mutûni's-sünne*. Riyad: yy., 1984.
- Düzenli, Muhittin. *Hadislerde Gizli Kusurlar*. İstanbul: İSAM yayınları, 2016.
- Genç, Mustafa. *Sünnet-Vahiy İlişkisi*. İstanbul: Beka Yayınları, 2015.
- Fahl, Mâhir b. Yasin. *el-Câmi' fi'l-ilel ve'l-fevâid*. Demmam: Dâru İbni'l-Cevzî, 1431.
- Hâkim en-Neysâbûrî, Ebû Abdullah Muhammed. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. nşr. Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1990.
- Hâkim en-Neysâbûrî, Ebû Abdullah Muhammed. *Ma'rifetu ulûmi'l-hadîs*. nşr. Muazzam Hüseyin. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1977.
- Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyin b. Abdurrahman. *el-Fethu'l-mugîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2008.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1371/1952.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman er-Râzî. *İlelü'l-hadîs*. nşr. Rıfat Fevzî Abdülmuttalib - Ali Abdülbâsit Mezîd. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2009.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali. *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh*. nşr. Rebî' b. Hâdî Umeyr. Riyad: Dâru'r-Râye, 1988.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâ ve'l-metrûkîn*. nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi. Riyad: Dâru's-Sumay'î, 2000.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail ed-Dımaşkî. *el-Bâ'isü'l-hasîs*. nşr. Fâzıl Mahmud. Dımaşk: Müessesetü'r-Risâle, 2015.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*. yy.: Müessesetü'l-İşrâk, 1419.

- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed. *Şerhu İleli't-Tirmizî*. nşr. Nureddin İtr. Dimaşk: Dâru'l-Minhâc, 1440.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman. *Mukaddimetu İbni's-Salâh fi ulûmi'l-hadîs*. nşr. Mahir Yasin Fahl. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.
- Karagözoğlu, Mustafa Macit. *Zayıf Râvîler Duafâ Literatürü ve Zayıf Rivayetler*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2014.
- Mazharî, Nasseruddîn. "Cerh ve Ta'dîl Kitaplarından Metin Tenkîdi Örnekleri". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 16/1 (2018), 147-160.
- Meryem bint Ahmed. *Nakdu'l-İmâmî'z-Zehabî li'l-metn fi kitâbihî Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. Riyad: Câmia Melik Suûd, Doktora Tezi, 1431.
- Müslim b. el-Haccâc, Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyrî. *Kitâbü't-Temyîz*. nşr. Muhammed b. Ali el-Ezherî. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tibâ'a, 2008.
- Özafşar, Mehmet Emin. "Sahih Hadis" Kavramı Üzerine Bir Çözümleme". *İslâmî Araştırmalar* 19/1 (2006), 107-111.
- Özafşar, Mehmet Emin. "Sahih Kavramı Üzerine Bir İnceleme". I. *İslâmî İlimlerde Terminoloji Sorunu Sempozyumu*. ed. Abdülhamit Birişik. 107-111. Ankara: İslami Araştırmalar Dergisi, 2006.
- Polat, Salahattin. *Metin Tenkidi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Polat, Salahattin. *Hadis Araştırmaları*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahman. *Fethu'l-mugîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-Irâkî*. nşr. Ali Hüseyin Ali. Kahire: Mektebetü's-Sünne, 1424.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir. *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. nşr. Bedî Seyyid Lahhâm. Dimaşk: Dâru'l-Kelîmî't-Tayyib, 2010.
- Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas. *Cimâ'u'l-ilm*. Kahire: Dâru'l-Âsâr, 1423.
- Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris, *er-Risâle*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Mektebetü'l-Halebî, 1358/1940.
- Topgül, Muhammed Enes. "Hadis ve Bilim Adlı Çalışma Üzerine Bazı Notlar". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 12 (2012), 189-203.
- Topgül, Muhammed Enes. "Paradigmadan Paradigmaya: Pozitif Bilim Neden Metin Tenkit Kriteri Olsun?". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 9/2 (2011), 117-141.
- Topgül, Muhammed Enes. *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dil Hükümleri Nasıl Oluşturdu?.* İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.
- Tübeysî, Sultan b. Fahd. *Nakdu'l-mutûn fi kütübî ileli'l-hadîs, cem' ve dirâse*. Riyad: Câmiatü'l-Melik Suud, Doktora Tezi, 1427.
- Türcan, Zişan. "Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi". *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* 4/2 (2019), 299-316.
- Ünal, Yavuz. *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.
- Yıldırım, Enbiya. *Hadiste Metin Tenkidi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014.
- Yılmazlar, Esmâ. *Hadis-İcmâ İlişkisi ve İcmâa Aykırı Görülen Hadisler*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Yılmazlar, Esmâ - Yavuz Köktaş. "Hadislerin Kabul ve Reddinde İcmân Rolü". *Trabzon İlahiyat Dergisi* 9/2 (2022), 1-29.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *el-Mûkîza fi ilmi mustalahi'l-hadîs*. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1437.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. nşr. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382.